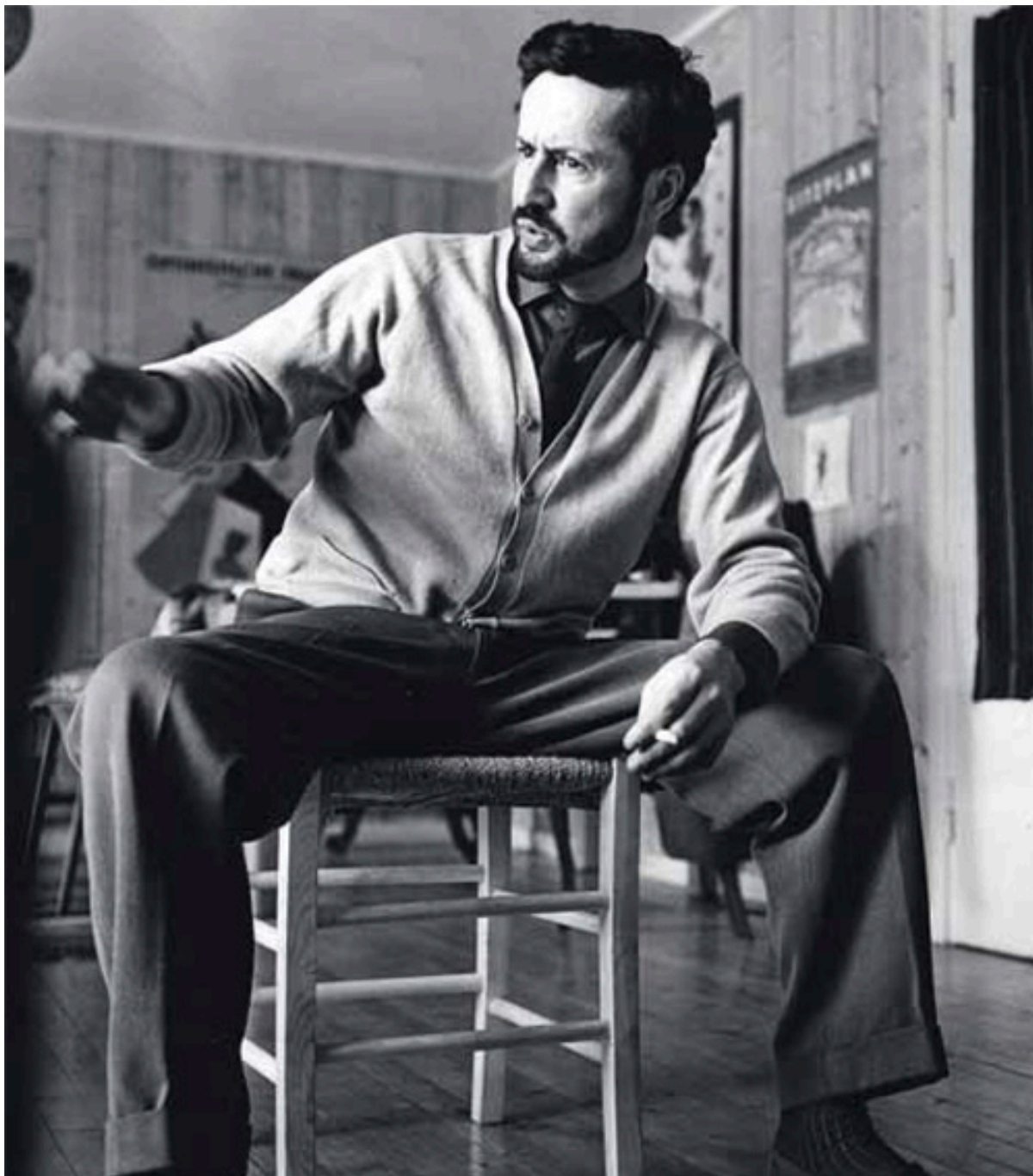

Et paradoksalt bokprosjekt

Tore Rem

Jeg aksepterer med glede at litterære tekster sier noe om det å være menneske, men jeg har vansker med at litteraturen, inkludert dens skikkelser, så å si skal helbredes.

PROVOSERTE: Jens Bjørneboe ønsket å granske norsk fengselsvesen fra innsiden, og skrev provoserende litteratur for å “bli buret inn». Bildet er tatt i 1961, hjemme hos forfatteren.

Foto: Aage Storløyken/Scanpix

Eva Dalsgaard Axelsen | **Psykoterapi og Bestialitetens historie** Oslo: Gyldendal Akademisk, 2007 239 sider

Eva Axelsens nye bok om Jens Bjørneboes *Bestialitetens historie* (1966–73) er et paradoksalt prosjekt. Fordi denne studien fortærer sitt objekt. Sagt annerledes: Hadde Eva Axelsen møtt fortelleren (eller fortellerne) av *Bestialitetens historie* – i romanene *Frihetens Øyeblikk*, *Kruttårnet* og *Stillheten* – i tide, ville vi ikke hatt noen *Bestialitetens historie*. Og da, kunne man legge til, hadde vi heller ikke hatt boka *Psykoterapi og Bestialitetens historie*.

Paradokset er ikke unikt for Axelsen, det har en viss relevans for all fortolkende aktivitet, men det aksentueres i en psykoteraeutisk tilnærming til litteraturen. Kanskje kunne Don Quixote vært helbredet for sine vrangforestillinger, kanskje burde Emil i Lønneberget fått ritalin for sin ADHD. Jeg karikerer selvsagt. Alt kommer an på ambisjonene, hva man ønsker å si noe om, hvor dette skal få sin anvendelse, og om man innser begrensningene ved sin egen metode, men det ligger en teoretisk utfordring her.

Ny innsikt

Axelsen foretar en rekke analyser som jeg kan tilslutte meg, og som jeg også har lært noe av. Det gjelder særlig i lesningene av *Frihetens Øyeblikk* og *Stillheten*, i vurderingene av fastlåsthet og forandring, avmakt og kontroll, men også forfatterens vurderinger av det hun kaller «attribusjonsstil», de fortellinger som utgjør fortellerens selvframstilling eller «årsakstilskrivning», som Axelsen også kaller det: altså hvordan fortelleren skisserer sin egen fortid, sin selvbiografi, sin forståelse av seg selv.

Eksempelvis synes jeg Axelsen kommer med en svært interessant lesning av fortelleren i *Frihetens øyeblikk* og dennes problemer med hukommelsen, med i det hele tatt å erindre. Slik

hun ser det, avslører eller tematiserer dette en traumatisert forhistorie. Hukommelsessvikt av dette slaget er et klassisk symptom på traumer. Et annet sterkt aspekt ved Axelsens fortolkning er vurderingen av fortellerens farsrelasjon. Gjennom den psykologiske innsikten hun utviser, blir denne helt sentral for disse romanene. En analyse av fortellerens «attribusjonsstil», av visse enkeltscener og visse tilbakevendende temaer, gjør at dette farsportrettet skyves langt bort fra de mer romantiserende fortolkningene man ellers støter på i Bjørneboe-litteraturen. Jeg har også sans for beskrivelsene av fortellerens «dikotome selvbylde», og ikke minst synes jeg at analysen av fortellerens «tilknytningstraumer», og av de mestringsstrategier som utvises i denne og andre forbindelser, gir ny innsikt. Dette fører over i et kritisk, men svært interessant punkt i analysen, et punkt Axelsen flere ganger kommer tilbake til, spørsmålet om fortelleren har vært utsatt for et overgrep i barndommen, og hvorvidt den sterkt selvkritiske tendensen og skyldfølelsen kan tilskrives dette. Axelsen påstår ikke, selv om hun er nær ved å gjøre det. Hun identifiserer symptomer, og postulerer.

Fiksjon og virkelighet

Kanskje er det likevel mest interessant at jeg tilbyr noen få relativt overordnede poeng fra mitt litteraturfaglige perspektiv, om hva som står på spill, eller hvor det står noe på spill, i denne boka. Særlig i enkelte deler av *Psykoterapi og Bestialitetens historie* mener jeg at analysen står i et spenningsforhold til litteraturen, at den står i fare for å redusere litteraturen til illustrasjon, til å gjøre den til noe mindre enn den kan og kanskje bør være. Når den fiktive fortelleren, de tekstlige fortellerkonstruksjonene i disse tre romanene, blir med inn i terapirommet, til samtale med terapeuten, melder jeg pass. Det handler blant annet om en overdrevent realistisk forståelse av litterære skikkelser, om hvor meningsfullt det er å behandle disse som virkelige personer, for så å spekulere i hva de har opplevd før de ble tekst.

Jeg ønsker imidlertid å gjøre et annet generelt poeng om forholdet forteller–forfatter, og gi noen få eksempler på lesninger som blir borte i Axelsens perspektiv.

Jeg begynner med et sitat fra Jens Bjørneboe:

I min nu flereårige stilling som rettstjener har jeg ikke kunnet unngå å få et visst overblikk over livet. Den omflakkende og varierte tilværelse jeg har ført, den alder jeg har nådd, og den uhyre mengde av forskjelligartede mennesker jeg har truffet; kort sagt: det umåtelige erfaringsgods jeg har samlet i tidens løp, er blitt filtrert og avklart under de siste års daglige nærvær i retten.

Slik begynner første bok i *Bestialitetens historie*, romanen *Frihetens øyeblikk* (1966). Jeg skrev nettopp at jeg begynte med et sitat av Bjørneboe. Men det store spørsmålet i denne sammenheng, det litteraturteoretiske spørsmålet som byr seg fram i møte med en slik romanåpning, er et spørsmål man kan låne fra Friedrich Nietzsche: «Hvem taler? Og hvorfor slik?» Eller mer presist: «Hvem skriver?»

Forfatter – forteller

Hvem er altså dette «jeg» som møter oss i denne tekstens begynnelse?

Åpningssetningen setter i gang et spill mellom ulike sjangere og instanser, selv om den ikke er eksplisitt selvrefleksiv. På bokas utside står det faktisk ikke «roman». Undertittelen er «Heiligenbergmanuskriptet», en påberopelse av en form for historisk autentisitet. Av pragmatiske

grunner, og ut fra andre paratekstlige instanser, kan vi likevel slutte at dette er en roman, en litterær tekst som dermed spiller på det skjøre forholdet mellom fiksjonalitet og referensialitet, roman og selvbiografi. Dertil trekker denne åpningssetningen oppmerksomhet mot forholdet mellom forfatter og forteller. I de påfølgende avsnittene blir det tydeligere at det finnes en metafiksjonal dimensjon her, en bevissthet om at en fortelling er i ferd med å fortelles. Dette bringer raskt leseren inn på de mulige metaforiske implikasjonene av uttrykk som «retten» og «rettstjeneren», og i *Kruttårnet* «vaktmesteren».

Snart finner man også en mer eksplisitt tematisering av forholdet forfatter, forteller, tekst:

Jeg er tilfreds med tittelen: BESTIALITETENS HISTORIE/Av/Av hvem? Igår natt ble jeg i justispalasset helt til klokken fem. Jeg gikk gjennom mengder av protokoller, for å prøve å finne navnet mitt. Et sted må det stå.

Videre i lesningen av *Frihetens øyeblikk* vil man kunne gjenkjenne mange trekk fra forfatterens biografi i rettstjenerens biografi. *Frihetens øyeblikk* er tidvis en svært selvbiografisk tekst.

«Et sted» må «navnet mitt» stå. Et billig poeng ville være å gjøre rettstjeneren kjent med at navnet står på utsiden av boka, Jens Bjørneboe. Men så enkelt er det selvsagt ikke. Rettstjeneren er fiktiv, konstruert i tekst, i romans form. Men så enkelt er det heller ikke. Åpningssetningene i *Frihetens øyeblikk*, og de påfølgende setningene jeg har sitert, kombinert med vår kulturs forestillinger om det Michel Foucault har kalt «forfatterfunksjonen», gjør oppmerksom på nærværet, eller rettere sagt det simultane nærværfravær, av et annet «jeg» enn rettstjenerens, av det «jeg» som skriver, av forfatteren. Dermed setter teksten i gang andre, og muligens også mer komplekse, ting enn at fortelleren sliter med hukommelsestap på grunn av et traume.

Estetisering og fiksjonalisering

Jens Bjørneboe er, i alle fall i sine romaner, i personlig-enden av forfatterskalaen som går fra det upersonlige til det personlige. Han er en selvbiografisk forfatter, hvis man med dette mener en forfatter som i stor grad bruker selvopplevde episoder som utgangspunkt for fiksjonen (la det være nevnt at lesning også kan være selvopplevd). Men han er dette uten å ha som erklært prosjekt å «skrive sitt liv» i Hans Jægers eller Tom Wolfes betydning. Det kommer etter hvert klare dokumentariske ambisjoner inn i forfatterskapet, men hos Bjørneboe finnes stort sett en større grad av estetisering, fiksjonalisering, tilsiktet avstand, av refraksjon, enn i mer direkte bekjennelseslitteratur. Dette betyr ikke at man skal utelukke forbindelser liv-verk og verk-liv, og det er nettopp et rom for en slik utforskning de siste tiårs litteraturteoretiske vending mot historien har innredet. Men kanskje kan man si at det bare er på overfladisk vis at den forfatter som har vendt tilbake, ligner han som ble erklært død.

Så blir jeg mer nær. Jeg savner en grundigere tematisering av dette forholdet i Axelsens bok. Selv om hun styrer klar av å påstå at fortelleren er Bjørneboe, får det konsekvenser at Axelsen så tydelig utlegger fortellerens traumer. I alle fall er det neppe bare jeg som får meg til å stille et biografisk spørsmål: Hva er det som gjør Jens Bjørneboe skikket til å skildre slike traumer så inngående, eksemplarisk, komplekst? Tidlig i boka stiller Axelsen også noen spørsmål som nok vil få leseren av hennes bok til å holde visse muligheter åpne:

Stoffet i Trilogien har en autentisitet og en opplevelseskvalitet som synes å være hentet fra forfatterens egen erfaringsverden. Forfatteren metakommuniserer også innimellom

til leseren i teksten. Leseren har ofte en opplevelse av at Jens Bjørneboes stemme trenger gjennom fortellerens stemme. Noen ganger gjør den det direkte. Et eksempel er at når fortelleren vil utsette å skrive om det vanskelige og farlige, sier han direkte til leseren at det er hans bok, og at han bestemmer hva som skal stå i den. Dette gjør at leseren underveis blir opptatt av forfatteren. (23)

Deretter spør Axelsen om dette er et levende menneskes erfaringer? Og om hva Bjørneboe og de rundt ham sier om dette? En liten betraktning som for så vidt kunne gjøre denne tematikken noe enklere for Axelsen: Er det forfatteren som metakommuniserer her, som lar sin stemme trenge gjennom «direkte»? Er det virkelig mulig? Hvorfor ikke kalle dette for fortellerinstansen?

Ikke selvbiografi

Helt til slutt i *Psykotterapi og Bestialitetens historie* refererer Axelsen påstander om at bøkene er «direkte selvbiografiske», og at de er «bekjennelser.» Men nå tar hun avstand fra dette: «Trilogien om *Bestialitetens Historie* er etter mitt skjønn ikke selvbiografisk. Jeg forstår den heller som en erkjennelsestekst som formidler Jens Bjørneboes sannhet, men ikke hans virkelighet – bare brokker av den.» Dette grunnis i at tekstene er fragmenter, ikke helheter, og med at det er skrevet med «skjønnlitterær tvetydighet». Deretter følger en erkjennelsesteoretisk distinksjon som må være problematisk. «En selvbiografi», hevder Axelsen, «følger visse konvensjoner og må være sann». Her mangler det vel et skille mellom sannhet og virkelighet, og mellom poetisitet og referensialitet? Så skyver Axelsen alt over på leseren i en påstand jeg litteraturvitenskapelig sett ikke helt kan forstå: «Innenfor en narrativ tradisjon ligger ikke sannheten i selve fortellingen, men i hvordan leseren oppfatter den.» Det er umulig å skille mellom fakta og fiksjon i *Bestialitetens historie*, konkluderer hun.

FORFATTEREN: Jens Bjørneboe, ett år før han døde i 1976.

Foto: Bjørn Aslaksen/VG/Scanpix

Men la oss se på et utsagn tidligere i boka:

Å kalle seg rettstjener og vaktmester i de to første bøkene har kanskje vært en måte å holde leseren på avstand på. I *Stillheten* har han ingen annen rolle enn å være forfatteren av boken. På siste side er han tilbake i rettssalen fra *Frihetens øyeblikk*, hvor han mener at han hører hjemme. Ringen er sluttet, men han dekker seg ikke lenger bak en metaforisk rettstjenerposisjon eller vaktmesterposisjon, som i *Frihetens øyeblikk* og i *Kruttårnet*. Han er bare «jeg» – kanskje mer ubeskyttet og nær enn tidligere. (158)

Jeg synes det siste punktet i denne lesningen er god. Det kan godt være at det skjer en forskyvning her. Men hvem er dette «jeg»? Hvem har ønsket å holde leseren på avstand ved å være rettstjener og vaktmester? Hvem blir så bare et «jeg»? Dette minner veldig om forfatteren Jens Bjørneboe, og her synes jeg ikke Axelsen klarer å være konsekvent.

Grunnen til at jeg har dvelt ved denne tematikken, er at Axelsens psykoterapeutiske lesning av litteraturen kanskje særlig krever slike begrepsmessige avklaringer. Disse narratologiske uklarhetene får konsekvenser, for eksempel ved at analysen av fortellerens status som mulig incestoffer, lett kan leses over på forfatteren.

Ideologiske dimensjoner

Så noen mer underordnede poeng. Jeg kunne talt på vegne av tekstligheten, ved å forsøke å vise hvordan denne litterære teksten kan gjøre motstand mot å bli fortolket som symptomer. Men dette er neppe stedet for nærlesning. La meg i stedet trekke fram noen metafysiske, kanskje kunne man kalle dem ideologiske dimensjoner ved Bjørneboes tekster som ikke nødvendigvis kan reduseres til et spørsmål om personlig psykologi. Spørsmålet er om Axelsen har tatt tilstrekkelig hensyn til disse, og om det ikke er visse farer forbundet ved at psykoterapien blir en så tydelig, hegemonisk forklaringsmodell.

Jeg skal trekke fram noen få eksempler på én bjørneboesk diskurs Axelsen ignorerer, for å vise at hun tidvis står i fare for å lese symptomenes språk for blankt og entydig. «Han ønsker ikke bare å være død i døden, men også å være «medavdød» fra verden – dvs. å være levende død. Dette kan også være en form for bedøvelse og beskyttelse,» heter det (126). Kanskje det, når dette forstås som et uttrykk for personlig desperasjon. Men her ligger det en antroposofisk forestilling til grunn, noe Bjørneboe stadig kommer tilbake til, nemlig betydningen av en gradvis forsoning med døden. Ved å ta døden opp i seg kommer man, for å forenkle resonnementet noe, i kontakt med sitt virkelige vesen, sin ånd. «Den som dør før han dør, han dør ikke når han dør», sier Bjørneboe i et av sine pedagogiske essays.

Det er riktig at fortelleren(e) i Trilogien fremstår som fremmedgjorte. Men også dette er delvis begrunnet i en romantisk og antroposofisk tanke. Hos Steiner er hjemløsheten gjort til et ideal. Det gjelder å være «heimatlose Seele», da er man sann mot sitt evige jeg, noe som er mer stabilt enn den flyktige virkeligheten man til enhver tid måtte befinne seg i. Det betyr selvsagt ikke at fortelleren samtidig kan beskrive en fremmedgjøring som er en følge av modernitetens tilstand, men det er altså en hel gruppe mennesker som holder seg til dette hjemløshetens ideal. Det er neppe slik at alle disse skulle lide av samme type symptom, eller ha samme type personlighetsforstyrrelse.

Axelsen siterer Bjørneboe om et minne fra toårsalderen, en «'avglans' av en enda tidligere erindring» (30). Igjen leser hun det blankt, som om han kun karakteriserer en idyllisk barndomstilstand, «innocence before experience.» Men det finnes et sannsynlig alternativ, nemlig at fortelleren refererer til reinkarnasjonstanken, forestillingen om tidligere jordliv. Dette var noe Jens Bjørneboe holdt fast på livet ut, og det er helt sentralt for antroposofiens forståelse av barn og barndom. Da får utsagnet en pregnans som Axelsen ikke er seg bevisst i sin analyse.

Frihetens øyeblikk

Et siste antroposofisk moment. I sin Bjørneboe-studie legger Inge S. Kristiansen stor vekt på fortellerens opplevelse av et frihetens øyeblikk. Han analyserer drømmen om tunnelen gjennom fjellet, og han legger vekt på at fortellingen følger den antroposofiske oppskriften, at man først må se sannheten, før friheten kan følge. Han mener det finnes sted en utvikling i romanen, endatil et slags metafysisk gjennombrudd. Fordi hun leser den antroposofiske diskursen blankt, finnes det ingen tegn til et slikt gjennombrudd i Axelsens tekst, og det tematiseres heller ikke.

Det er ikke dermed sagt at Axelsens lesning er gal. Men kanskje kunne den blitt både mer komplisert og vesentlig hvis den hadde spilt seg ut i en dialog med et slikt perspektiv? Man kunne for eksempel spørre om et slikt gjennombrudd kan spores hos fortelleren. Om det blir personlighetsforandrende, eller om det forblir et metafysisk postulat, i og med at så mange av de samme «symptomene», som Axelsen vil kalle dem, fremdeles er til stede.

La meg avslutte ved paradokset som innledet mine betraktninger omkring Axelsens stimulerende bok. Jeg aksepterer med glede at litterære tekster sier noe om det å være menneske, og at de derfor også kan bidra til forståelsen av kompliserte psykiske tilstander, men jeg har vansker med tanken på at litteraturen, inkludert dens skikkelser, så å si skal helbredes. Et slikt syn synes å lede inn i en idealistisk forståelse av litteraturen. På ett punkt kommenterer Axelsen slutten på *Stillheten*, hvor hun påpeker at fortelleren har fått et mindre dikotomt syn på skyld, at ting er blitt mer komplisert. «Dette synes jeg også er et skritt i riktig retning» (139), skriver hun. Det synes jeg også, kunne jeg istemt, hvis dette hadde vært liv snarere enn tekst. Men er det blitt bedre litteratur av det? Er det dermed slik at Celines *Reise til nattens ende* eller Shakespeares *Titus Andronicus* er et skritt i feil retning?